

Teresa Kaczor*

Konserwacja zabytków islamu na przykładzie Zespołu Architektonicznego Wielkiego Emira Qurqumasa

W latach siedemdziesiątych XX w. rozpoczął się, na wielką skalę, ruch budowlany w Egipcie, zwłaszcza w Kairze. Nowa zabudowa powstawała nie tylko na otaczającej miasto pustyni, lecz także w starej, zabytkowej strukturze miasta. Spowodowało to nieodwracalną utratę cennych obiektów historycznych oraz zniszczenie układu ulic Kairu. Ta sytuacja postawiła Egipską Organizację Starożytności przed bardzo trudnym zadaniem. To przyczyniło się do powierzenia specjalistom z UNESCO opracowania kompleksowego raportu o stanie zabytków oraz przedstawienie propozycji ratowania spuścizny kulturowej islamu.

Mimo kontrowersyjnych ocen tego raportu przez różne środowiska naukowe Egiptu, praca ta stała się przedmiotem dyskusji na I Międzynarodowej Konferencji Ochrony Zabytków Islamu w Kairze, która odbyła się w grudniu 1980 r. Oprócz wielu spektakularnych akcji dokonano wielu interwencji konserwatorskich.

Kilkunastoletnia działalność SCA (Egipski Departament Starożytności) w dziedzinie restauracji i konserwacji świadczy o konsekwentnie realizowanej polityce władz. W Egipcie nastąpił intensywny, świadomy i planowy rozwój ochrony zabytków islamu, co świadczy o odpowiedzialności władz przed społeczeństwem, któremu te zabytki służą i są nieodłącznym elementem jego egzystencji [7].

Jednym z wielu przykładów konserwacji zabytków islamu, poczynawszy od prac budowlanych do efektu finalnego, którym jest zabezpieczenie i konserwacja obiektu jest Kompleks Architektoniczny Wielkiego Emira Qurqumasa w Kairze. Prace restauratorskie w obiekcie są prowadzone przez Polsko-Egipską Archeologiczno-Konserwatorską Misję Architektury Islamu¹.

* Autorka jest doktorantką prof. dra Stanisława Medekszy w Instytucie Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej.

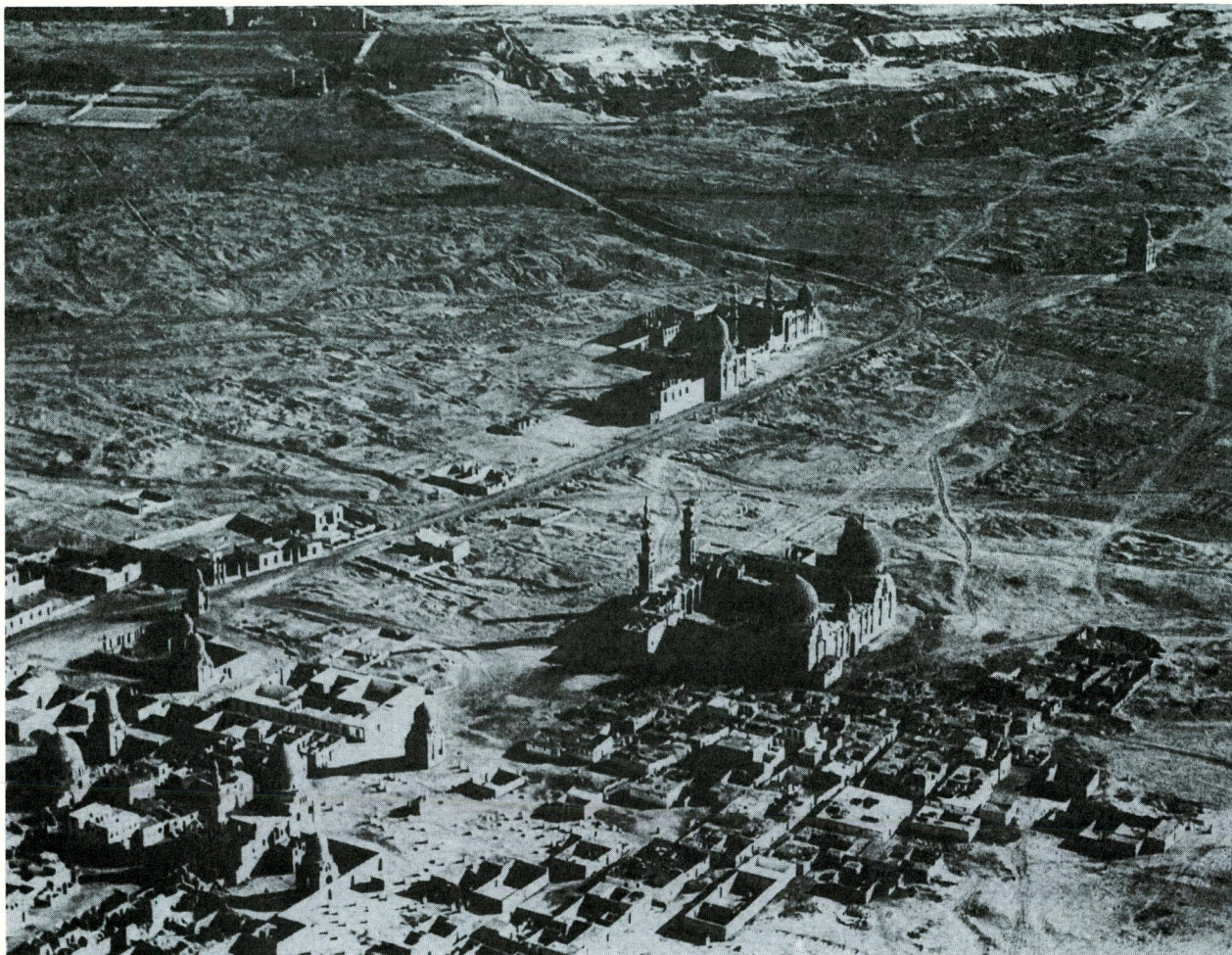
¹ Polsko-Egipska Archeologiczno-Konserwatorska Misja Islamu – podwaliny misji dała współpraca Przedsiębiorstwa – Pracowni Konserwacji Zabytków (PKZ) ze Stacją Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego. Dzięki inicjatywie prof. Kazimierza Michałowskiego

Ostatnio misja była kierowana przez architekta Jerzego J. Kanię ze strony polskiej, we współpracy z architektem Nazmim Daoud Attiyą ze strony egipskiej.

Emir Qurqumas, zwany Wielkim (Kebir), ufundował na terenie miasta umarłych zespół architektoniczny składający się z mauzoleum, meczetu oraz licznych przyległych obiektów. Emir Qurqumas był mamelukiem, czyli brańcem wojennym, pochodzenia czerskiego. Został wyzwolony przez swojego pana – sułtana Qait Beya, wykazał w młodości duży talent w rzemiośle wojennym. Jego zalety, umiejętności, brawurę, odwagę i panujący wówczas system oligarchii wojskowej ułatwiły mu szybki awans. Osiągnął najwyższe godności państwowe. U schyłku życia, podczas panowania sułtana al-Guri został ministrem wojny i atabekiem – naczelnym dowódcą armii egipskiej. Umarł 24 grudnia 1510 r. w wieku 65 lat. Pochowano go w wybudowanym przez niego mauzoleum pod kopułą, które znajduje się w sąsiedztwie mauzoleum sułtana Aszrafa Inala [4].

Zespół architektoniczny emira Qurqumasa imponuje swą wielkością i harmonią rozwiązań przestrzennych. Od 1972 roku jest przedmiotem studiów, badań, prac projektowych oraz konserwatorskich i budowlano-rekonstrukcyjnych specjalistów wielu branż, zarówno ze strony polskiej, jak i egipskiej. Obiekt jest położony wzdłuż pasa wzgórz Mukkatam, w północnej części Nekropoli Wschodniej Kairu, zwanym potocznie „miejscem umarłych”. Nekropolę przecina droga szybkie-

i aprobacie prof. Gamala Moktara – ówczesnego Prezydenta Egipskiej Organizacji Starożytności – zapoczątkowano w Sektorze Zabytków Islamu i Koptyjskich udział polskich specjalistów w dziedzinie konserwacji zabytków w badaniach nad architekturą islamu w Egipcie. Misja islamu została bezpośrednio włączona w ramy organizacyjne Stacji Archeologicznej w Kairze. W wyniku tej umowy Polakom przyznano licencję na prace badawcze i badawczo-konserwatorskie przy dwóch kompleksach grobowych: Emira Qurqumasa [1506/7 A.D.] oraz Sułtana Aszrafa Inala [1456 A.D.], [5].



Ryc. 1. Widok na mameluką nekropolię. Stan z początku XX wieku [wg 3]

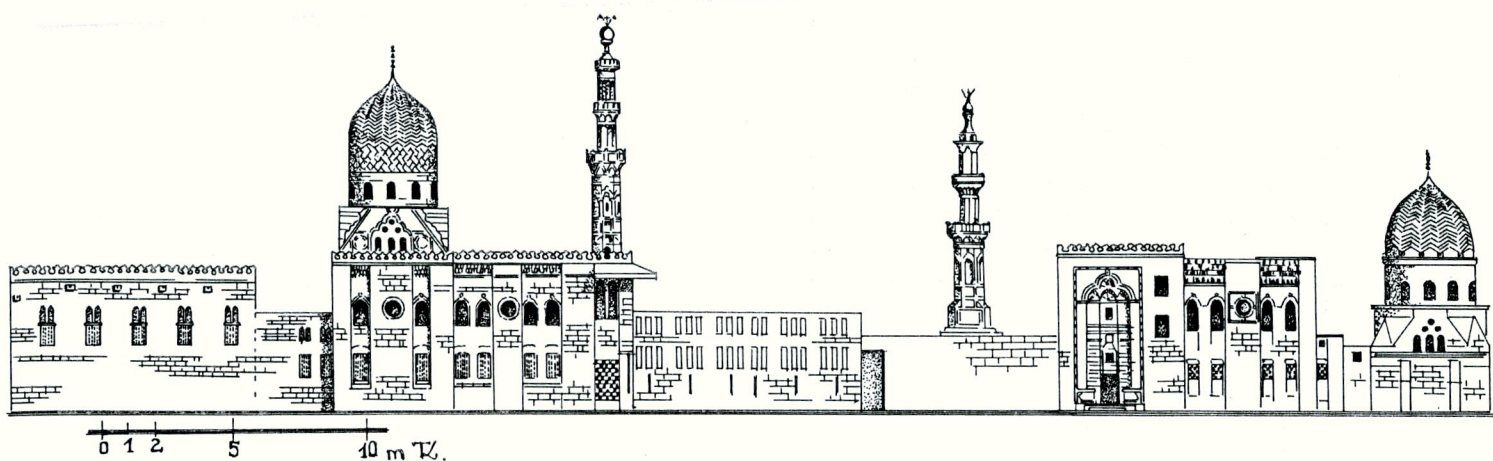
Fig. 1. View of the Mameluk necropolis. State at the beginning of the 20th century [3]

go ruchu Salah Salem, łącząca międzynarodowe lotnisko, Heliopolis z zabytkowymi dzielnicami Kairu i Giza.

Wyniki dotychczasowych badań wskazują, że zespół emira Qurqumasa jest ważnym przykładem architektury okresu schyłkowego, panowania mameluków Burdżytów w Egipcie. Składa się on z kilku obiektów o zróżnicowanej funkcji. Główną budowlą jest mauzoleum, w którym znajduje się grób fundatora i jego rodziny. Uzupełniają ją meczet, pełniący funkcję madrasy – szkoły, *qasr* – pałacu, *chanqa* – klasztoru zakonu ascetów sufickich oraz *tahuna* – młynu. Mauzoleum przekryte kopułą w całości zachowaną, ustawioną na okrągłym bębnie z otworami okiennymi, przykrywa kwadratowe pomieszczenie sali grobowej. Przejście od kwadratu do koła zostało wykonane w formie pendentywów *mukarnas*. *Mukarnas* w architekturze islamu jest bardzo charakterystycznym motywem konstrukcyjno-dekoracyjnym, w postaci zgrupowania spiętrzonych elementów komórkowych, zazwyczaj pryzmatycznych. *Mukarnas* może spełniać funkcję trompy lub żagielka między dwiema sąsiadującymi ze sobą płaszczyznami, np. między ścianą a stropem; jest również stosowany jako motyw gzymsów i głowic. Wykonany bywa z kamienia, stiuków lub drewna [7].

Na zewnątrz układ ten przybiera formę kondygnacji kwadratowej z narożnikami ściętymi pochyło, wyciętymi

schodkowo, ozdobionymi gzymsami w kształcie pryzm. Kopuła osadzona na bębnie ma przekrój łuku perskiego. Jest dekorowana zygzakowatym motywem geometrycznym. Mauzoleum zostało wysunięte w kierunku Mekki, południowo-wschodnim, przed główną linię pierzei pozostałych obiektów. Podziemna część mauzoleum zawiera sześć kolebkowo sklepionych komór grobowych, dostępnych pionowymi szybami. Od strony północnej i zachodniej przyległe do mauzoleum prostokątne dziedzińce również pełnią funkcję grobową i zawierają po cztery krypty. Między innymi tam jest pochowany fundator – Qurqumas. W najbliższym sąsiedztwie mauzoleum znajduje się meczet pełniący funkcję madrasy z dominującym, bogato dekorowanym wieżowym minaretem. Meczet ma ścianę zorientowaną na kierunek modlitwy – *kibla* na Al Kabb – Czarny Kamień w Mekce. W islamie nie są wymagane ani dach, ani minimalna wielkość, ani zamykające ściany, ani akcesoria liturgiczne. Słowa proroka głoszą bowiem: *Gdziekolwiek się modlisz, w tym miejscu jest meczet*. Według tego do dzisiaj w całym islamskim świecie, kiedy przychodzi godzina modlitwy, każdy pobożny muzułmanin przerywa swoje zajęcia, zwraca się w kierunku *kibla* i zaczyna się modlić. Muzułmanie zaczęli budować meczety od pierwszych dni islamu. Meczet jest budynkiem *par excellence* i kluczem do islam-



Ryc. 2. Elewacja południowo-wschodnia [wg dokumentacji Stacji Archeologii Śródziemn. Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze]

Fig. 2. South-east elevation [acc. to the Mediterranean Archaeology Headquarters of the Warsaw University in Cairo]

skiej architektury. Poza tym świat muzułmański jest społeczeństwem teocentrycznym, meczet zaś jego naturalnym wyrażeniem wiary. Meczet to również typ budynku, który stworzył najświetniejszą strukturę w islamskiej architekturze [2].

Budynek kultowy, jakim jest meczet zespolony z pomieszczeniami do nauki, to właśnie połączenie funkcji meczetu z medresą. Wnętrze medresy składa się z czterech przestrzeni przekrytych drewnianymi, polichromowanymi stropami belkowymi, otwartymi ku centralnemu dziedzińcowi, ozdobionymi łukami typu ośli grzbiet. Krzyżowa kompozycja medresy jest podkreślona dwoma *liwanami* (monumentalne przedsionki w kształcie wnęki sklepionej kolebką) na osi północ-południe. Liwan południowo-wschodni jest przeznaczony na zbiorową modlitwę piątkową i zawiera *mihrab*, czyli niszę wskazującą kierunek modlitwy. Pozostałe dwa małe wnętrza na osi poprzecznej medresy to *sidelle* – małe liwany z oryginalnymi stropami mameluckimi. Trzy galerie dla mu'ezzinów, nawołujących pięć razy dziennie na modlitwę, są dostępne ze spiralnej wewnętrznej klatki schodowej. Dla zrozumienia planu medresy warto przypomnieć zadania, które ma ona do spełnienia. Medresa jest szkołą nauk religijnych, a zwłaszcza prawodawstwa kanonicznego, którego zasady są czerpane ze źródeł Koranu i sunny – tradycji przypisywanej prorokowi. Umożliwiają one interpretacje odmienne, jednak równie prawowierne. Czterech uczonych filozofów muzułmańskich, żyjących w VIII i IX w., ustanowiło cztery obrządki, które rozpowszechniły się w krajach islamu niezależnie od siebie lub konkurencyjnie względem siebie i które stały się przedmiotem nauczania. Są to obrządki: malikicki, hanificki, szaficki i hanbalicki. Założenia ich są wykładane w medresach. Każda ze szkół mogła się specjalizować w studium jednej doktryny, mogła uznawać dwie lub trzy, a nawet cztery doktryny naraz [6].

Program przestrzenny i funkcjonalny medresy jest wzbogacony zespolonym elementem *sabil-kuttab*, umożliwiającym zaspokojenie dwu obowiązków religijnych: darmowego, publicznego rozdawnictwa wody – *sabil* oraz nauczania dzieci Koranu – *kuttab* (książka). Koszty utrzymania *sabilu-kuttabu* ponosiły władze.

Mauzoleum i medresa wyróżniają się w zespole nie tylko ekspresją harmonijnego ukształtowania bryły, ale także dekoracją zewnętrzną fasad i bogatym wystrojem wnętrza, który stanowiły wielobarwne marmurowe wykładziny ścian i posadzek oraz bogato polichromowane stropy drewniane.

Epigraficzne wzbogacenie dekoracji fasad i wnętrza, polegające na płaskorzeźbionych w kamieniu i fasetach drewnianych stropów, cytatach koranicznych oraz inskrypcjach sławiących imię Wielkiego Emira, przydaje wspaniałości i splendoru wracającej do życia architekturze.

Przybudowany do mauzoleum od strony zachodniej *qasr*, od ulicy stanowi bryłę o surowym wystroju fasady, natomiast północno-zachodnia elewacja od strony otwartego dziedzińca pochówków, z ostrołukowymi arkadami w parterze, przydaje lekkości, rysując głęboki cień na ścianie z trzema niszami modlitewnymi. Otwarta część rezydencji prowadzi do pomieszczeń sanitarnych, a także do wyjściowej klatki schodowej.

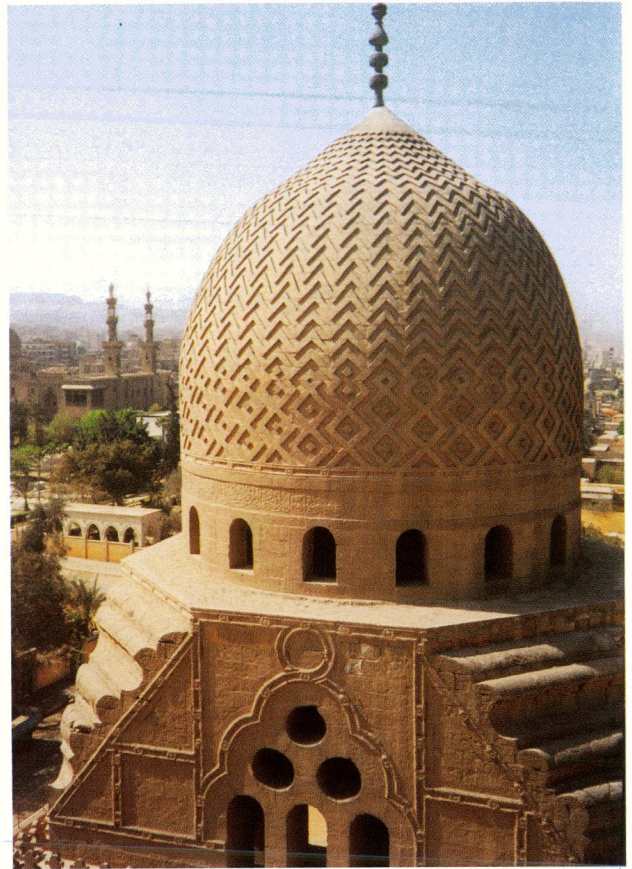
Czwarta część zespołu, przylegająca bezpośrednio do medresy, to *chanqa* – ośmiosegmentowe skrzydło mieszkalne, pozbawione jakiegokolwiek dekoracji, zgodnie z filozofią i surowością ascetów sufickich. Sufizm jest kierunkiem ascetyczno-mistycznym w islamie, powstałym w VIII w. i rozwiniętym w rozbudowany system, którego celem jest złączenie się z bóstwem przez ekstazę i kontemplację [5]. Każda z ośmiu samodzielnych jednostek mieszkalnych, o identycznym programie funkcjonalnym, zawiera w parterze sklepienie kolebkowo pomieszczenie magazynowe i klatkę schodową prowadzącą na piętro, do części mieszkalnej. Każde z mieszkań jest wyposażone w pomieszczenie sanitarne, z którego nieczystości były odprowadzane pionowymi kanałami do wspólnego podziemnego kolektora.

W bliskim sąsiedztwie *chanqi* od strony północno-zachodniej znajduje się ponadto dwusegmentowa *tahuna*, dobudowana w okresie późniejszym do południowo-wschodniego muru, okalającego grobowy dziedzińiec admirała floty egipskiej Guirbasz Qaszuqa.

Dokumentem będącym podstawą wszelkich działań konserwatorskich jest tzw. *waqfiyya* [lub *hogga*]; przedśmiertny akt ustanowienia fundacji Wielkiego Emira

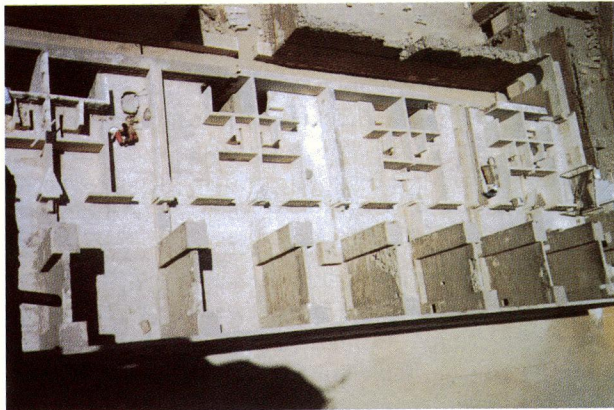


3



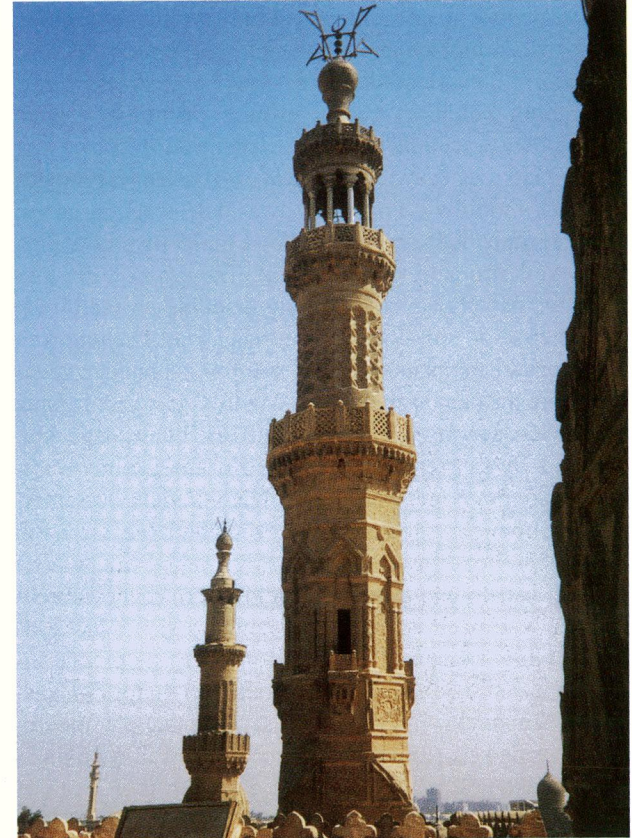
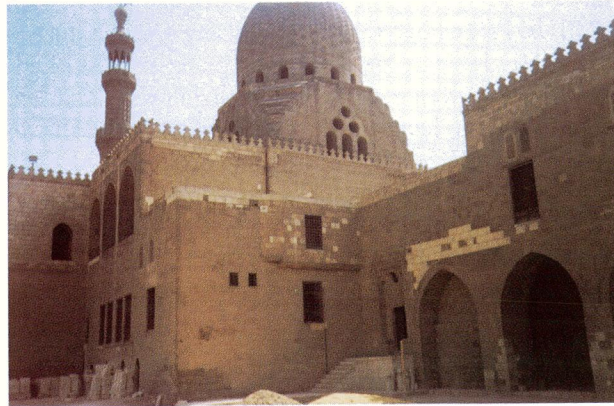
4

7 ↓



5

6 ↓

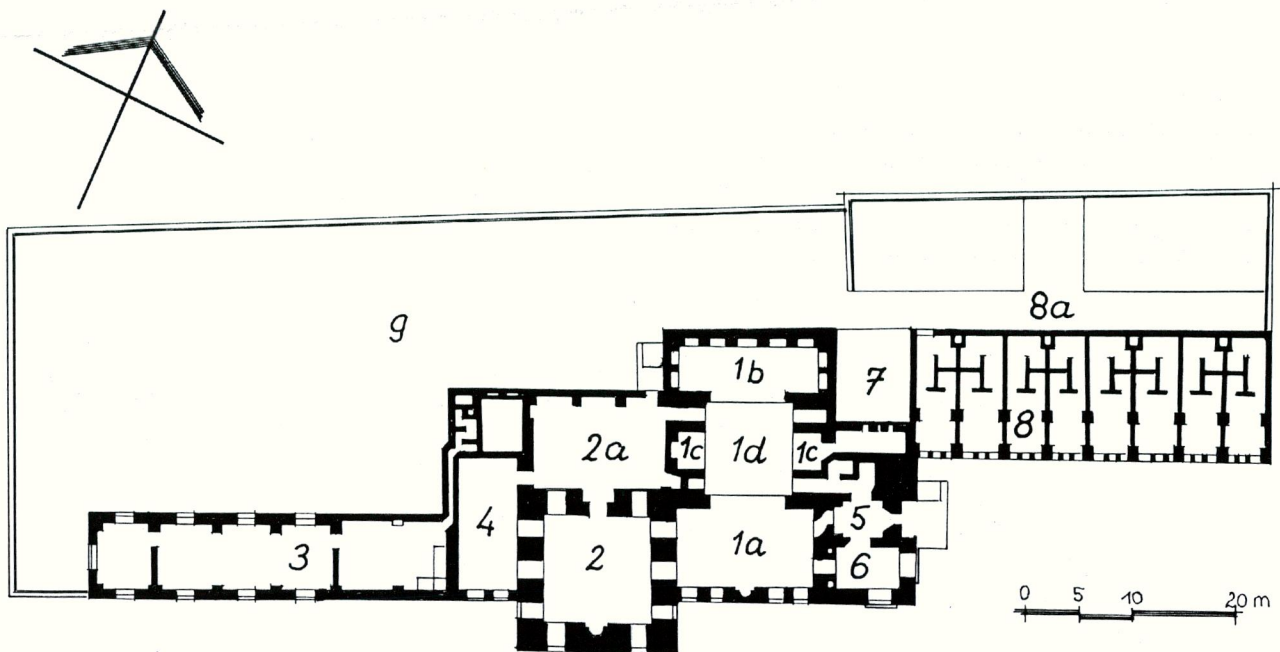


Ryciny: Stan z 1999 r.; 3. Medresa, widok na narożnik południowo-wschodni, z prawej fragment małego liwanu. 4. Kopuła nad mauzoleum, widok z minaretu. 5. Widok z góry na *chanqa* – zakon sufich. Prace rekonstrukcyjne segmentów mieszkalnych. 6. Widok od strony dziedzińca północno-zachodniego.

7. Minaret – kamienne balustrady oraz cebulaste zwieńczenie z *hilalem* – efekt prac rekonstrukcyjnych

Drawings: State in 1999; 3. Madrasa, view of the south-east corner, a fragment of a small liwan on the right-hand side. 4. Dome above the mausoleum, a view of the minaret. 5. A bird's eye view of the *chanqa* – the Sufic monastery. Reconstruction works of the living quarters. 6. View of the north-west courtyard.

7. Minaret – stone balustrades and the onion-shaped finial



Ryc. 8. Plan funkcjonalny kompleksu: 1 – meczet; 1a, 1b – liwany, 1c – małe liwany – sidelle, 1d – dziedziniec meczetu – *sahn*, 2 – mauzoleum, 2a – dziedziniec mauzoleum, 3 – *qasr* – pałac, 4 – przedsionek oraz pomieszczenia sanitarne, 5 – przedsionek, 6 – *sabil*, 7 – dziedziniec ablucji, 8 – *qanka*, 8a – dziedziniec *qanki*, 9 – dziedziniec

Fig. 8. Functional plan of the complex: 1 – mosque; 1a, 1b – liwans, 1c – small liwans – sidelle, 1d – mosque courtyard – *sahn*, 2 – mausoleum, 2a – mausoleum courtyard, 3 – *qasr* – palace, 4 – vestibule and sanitary accommodations, 5 – vestibule, 6 – *sabil*, 7 – ablution courtyard, 8 – *qanka*, 8a – *qanka* courtyard, 9 – courtyard

Qurqumasa, zawierający szczegółowy inwentarz jego posiadłości, ze szczególnie wartościowym opisem obiektów architektury i jej wszelkich detali [4].

Stan techniczny obiektu, stanowiący m.in. kryterium wyboru kompleksu Qurqumasa za przedmiot interwencji konserwatorskiej, był dostatecznie dobry pod względem konstrukcyjnym. Najważniejsze elementy budowli, takie jak mury nośne, kopuła mauzoleum i minaret, umożliwiały szybkie przystąpienie do rekonstrukcji części stropów, otworów okiennych i drzwiowych, marmurowego wystroju medresy, kamiennych balustrad minaretu i jego cebulastego zwieńczenia wraz z *hilalem*.

Generalna koncepcja adaptacji kompleksu Qurqumasa przewiduje przywrócenie funkcji kultowych mauzoleum i medresy. Współczesną funkcję przyjmie dawna rezydencja fundatora *qasr*, stając się salonem okresowych wystaw dzieł sztuki, eksponatów muzealnych itp., a także może pełnić rolę sali wykładowej, konferencyjnej lub też pracowni projektowo-badawczej do prac konserwatorskich i architektonicznych.

Według najnowszej koncepcji adaptacji, klasztor sufich pozostanie trwałą ruiną.

W czterech jednostkach odtworzone zostają mame-luckie klatki schodowe, prowadzące na pierwsze piętro do części mieszkalnej, a wszystkie ściany działowe i konstrukcyjne zostają albo zabezpieczone w swojej wysokości lub wyniesione do wysokości trzech warstw ciosów murowych, aby uczynić układ funkcjonalny mieszkań. Ponadto piętro zostanie wyposażone w odpowiednie balustrady i pochwyty bezpieczeństwa, służące celom turystycznym.

Wspomniana *tahuna* po odbudowie przyjmie funkcję warsztatów stolarskich i sztukatorskich na potrzeby późniejszych prac przy konserwacji i adaptacji kompleksów Qurqumasa oraz Inala.

Wszystkie prace konserwatorskie i restauracyjne są poprzedzone interdyscyplinarnymi badaniami. Niezbędne ekspertyzy konstrukcyjne, konserwatorskie i badania architektoniczne, dotyczące w szczególności stratygrafii kompleksu Qurqumasa, to tylko część badań o charakterze technicznym. Równoległe ze wszystkimi akcjami o charakterze budowlanym są prowadzone badania archeologiczne pod kierunkiem dra Macieja Witkowskiego. Zarówno odkrywana ceramika, jak i zwierzęce pozostałości kostne świadczą o charakterze użytkowania niektórych części obiektów na przestrzeni prawie pięciuset lat. W ostatnim czasie istotny udział mają prace konserwatorskie przy polichromowanych, drewnianych stropach w sidellach medresy, prowadzone przede wszystkim przez konserwatora malarstwa Barbarę Wołosz.

Przeprowadzono purystyczną konserwację stropów, polegającą przede wszystkim na zabezpieczeniu i wzmocnieniu struktury drewna, utrwaleniu zachowanej dekoracji oraz ornamentu oraz odcięciu działania szkodliwych czynników zewnętrznych, a także grzybów i pasożytów [3].

Dzięki wspomnianym pracom konserwatorskim i adaptacyjnym Zespół Emira Qurqumasa stał się atrakcyjnym punktem dla turystów podążających *pustynią mame-lucków* oraz miejscem licznych badań i prac poznawczych, które umożliwią lepszą orientację w sepulkralnej architekturze, a także sztuce islamu.

Bibliografia

- [1] Godefroy-Demombynes Maurice, *Narodziny islamu*, przełożyła Hanna Ołędzka, PIW, Warszawa 1988.
- [2] Hillebrand Robert, *Islamic architecture*, University Press, Edynburg 1994.
- [3] Kania Jerzy J., *Egipska konserwacja zabytków architektury islamu na początku lat 80*, maszynopis w archiwum Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Kairze.
- [4] Kania Jerzy J., *Misja islamu w kompleksie Wielkiego Księcia Qurkumasa w Kairze*, Magazyn Informacyjny Związku Rodzin Polsko-Egipskich w Kairze „Polonez”, 2000, nr 31.
- [5] Kopaliński Władysław, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, WP, Warszawa 1971.
- [6] Marçais Georges, *Sztuka islamu*, z francuskiego przełożyła Hanna Morawska, WAiF, Warszawa 1979.
- [7] *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 1, Warszawa 1995.
- [8] Szolginia Witold, *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i budownictwo*, WNT, Warszawa 1991.
- [9] Zaborski Andrzej, *Rozmówki arabskie, dialekt egipski*, WP, Warszawa 1988.

Preservation of Islamic antiquities exemplified by the Architectonic Complex of the Great Emir Qurqumas

In the seventies of the 20th century a large-scale building began, especially in Cairo. New buildings were raised not only in the desert surrounding the city, but also in the old, antique town structure. This caused an irreversible loss of valuable historic objects and the destruction of the street system in Cairo. The Egyptian Antiquity Organization was faced with a very serious problem. This resulted in committing UNESCO experts to work out a complex report on the state of antiquities and also to present suggestions of saving the Islamic cultural heritage.

The architectonic complex of the Great Emir Qurqumas, in Cairo, is one of the many examples of Islamic antiquities preservation, beginning with building works to the final effect, which is the protection and preservation of the object. The Polish-Egyptian Archaeological-Preservation Mission of Islamic Architecture is carrying out the restoration works.

Emir Qurqumas called the Great (Kebir), founded an architectonic complex in the area of the city of the dead, consisting of a mausoleum, a mosque and numerous neighbouring objects.

Since 1972, the architectonic complex of Emir Qurqumas is an object of studies, research, project and preservation and also building-reconstruction works of experts of many specialities, both from the Polish as well as Egyptian side.

Results of investigations hitherto carried out, point to the fact that the Emir's complex is an important example of architecture from the closing period of the rule of the Mamelukes in Egypt. The complex is composed of several objects of varied function. The main building is the mausoleum in which the tomb of the founder and his family is situated. It is complemented by the mosque, functioning as a *madrasa* – the school, *qasr* – the palace, *chanqa* – the monastery of the ascetics of the Sufic Order, and *tahuna* – the mill.

The mausoleum stands out towards Mecca, in the south-east direction, beyond the main frontage line of the other objects. The underground part of the mausoleum contains six tomb chambers, accessible through vertical shafts. Rectangular courtyards, adjoining the mausoleum from the north and the west, also fulfil a sepulchral function. Emir Qurqumas, the founder, is buried here, among other persons. In the nearest neighbourhood of the mausoleum is the mosque, which fulfils the function of the *madrasa*, with a dominating, richly decorated tower-like minaret. The mosque has a wall oriented in the direction of the prayer – the *kibla*, towards Al Kabb – the Black Stone of Mecca.

The spatial and functional programme of the *madrasa* is enriched by the joint element of the *sabil* – the *kuttab*.

The *qasr*, is an addition to the mausoleum from the west. From the side of the street it is a solid of a severe facade decoration, however, the north-west elevation, from the open courtyard, with pointed arch arcades at ground floor level, which throw deep shadows upon the wall with three prayer niches, adds a certain lightness.

The fourth part of the complex, adjoining directly to the *madrasa*, is the *chanqa* – an eight-segmented living quarters wing, with no decoration, according to the philosophy and severity of the Sufic ascetics.

Near the *chanqa*, from the north-west side is the two-segmented *tahuna*.

The document forming the basis of all preservation activities is the so-called *waqfiyya* (or *hogga*); the dying declaration of creating the Great Emir Qurqumas foundation, which contains a detailed inventory of his properties with, an especially valuable, description of architecture objects and all their details.

The technical state of the object, which, amongst other things, constitutes the criterion of choosing the complex of Qurqumas as an object of preservation, was good enough with regard to construction. The most important building elements such as the carrying walls, the mausoleum dome and the minaret, gave the possibility of a swift start of the reconstruction works of a part of the ceilings, window and door openings, the stone balustrades of the minaret and its onion-shaped finial with the *hilal*.

The general idea of the Qurqumas complex adaptation anticipates the restoring of cult functions of the mausoleum and the *madrasa*. The contemporary function will be taken over by the former residence of the founder, the *qasr*, becoming the salon of periodic artistic expositions, museum exhibits, etc. It may also fulfil the role of a lecture or conference hall or a project-research workshop for preservation or architectonic activities. According to the most recent adaptation concept the Sufic monastery will remain a permanent ruin.

All preservation and renovation works are preceded by interdisciplinary surveys. Expert construction and preservation appraisements, architectonic surveys, especially with reference to the stratigraphy of the Qurqumas complex, are only a part of the investigations of a technical character.